

UOT 338.43

Ülkər Şahin qızı MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALÇILARININ MALİYYƏYƏ ÇIXIŞ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resursları ilə təminatının qiymətləndirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə dayanıqlığı problemləri tədqiq olunmuş, onları şərtləndirən bəzi amillər müəyyən edilmişdir. Maliyyəyə çıxış amilinə və onun asanlaşdırılması yollarına xüsusi diqqət yetirilir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi mərhələləri müəyyən edilmişdir. Kənd təsərrüfatına kredit ayrılması və investisiya qoyulmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək üçün əmsallar sistemi tövsiyə edilmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının vaxtsız və natamam maliyyələşdirilməsi səbəbindən itkilərinin ölçülməsi məqsədilə iqtisadi - riyazi model seçilmişdir. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalında maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün transaksiya xərclərinin yeri və rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: maliyyəyə çıxış, kənd təsərrüfatı, istehsalçı, metodika, qiymətləndirmə, dayanıqlıq, model, itkilər, transaksiya xərcləri, innovasiya.

Giriş

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxış vəziyyətini qiymətləndirmək üçün təcrübə baxımdan zəruri detallaşdırılmaya malik və əksəriyyət tərəfindən birmənalı qəbul edilən yanaşma yoxdur. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün istehsalçıların maliyyəyə çıxış vəziyyətinə qoyulan tələblər dəqiqləşdirilməlidir. Natamam informasiya şəraitində maliyyələşmədəki problemlər səbəbindən kənd təsərrüfatı istehsalı subyektinin qarşılaşdığı itkilərin hesablanması üçün riyazi modellərin tətbiqi imkanları kifayət qədər araşdırılmamışdır. Kənd təsərrüfatında innovasiyalı istehsalın maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsində transaksiya xərclərinin yeri və rolu müəyyən edilməmişdir. Qeyd edilən və digər amillər kənd təsərrüfatı istehsalçıların maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin metodiki məsələlərini aktuallaşdırır.

Maliyyə dayanıqlığı və maliyyəyə çıxış

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resursları ilə təminatı və həmin resurslardan istifadə vəziyyəti onların maliyyəyə çıxış vəziyyətini şərtləndirən mühüm amillərdəndir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyə dayanıqlığı həlledici əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, onu qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyə dayanıqlığı dedikdə onun dinamik daxili və xarici mühitədə aktiv və öhdəlik balansını qorumaq, uzunmüddətli dövrdə məqbul risk səviyyəsi daxilində ödəmə qabiliyyətini və investisiya cəlbədiciliyini təmin etmək qabiliyyəti başa düşülməlidir. Məlum olduğu kimi, maliyyə dayanıqlığı istehsal müəssisəsinin ümumi dayanıqlığının əsas komponentidir. Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyə dayanıqlığı barədə məlumatlar onun tərəfdaşları, borc verən təşkilatlar və əlbəttə investorlar üçün olduqca maraqlıdır. Onlar məhz həmin məlumatlar əsasında, istehsalçının kreditdən və ya investisiyadan necə istifadə edəcəyi barədə təsəvvür əldə edir, sonuncuya münasibət barədə qərar qəbul edirlər.

Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi çoxsaylı amillərin, habelə maliyyə dayanıqlığı səviyyəsinin kompleks surətdə təhlilini tələb edir. Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi tətbiq olunan təhlil metodologiyasından və verilənlər bazasından asılıdır [1]. Haqqında danışılan istehsal subyektinin kapital bazasında mövqeyi, onun barəsində olan maliyyə informasiyasının cəlbədiciliyi yeni maliyyə mənbələri axtarışının uğurunu təmin edir.

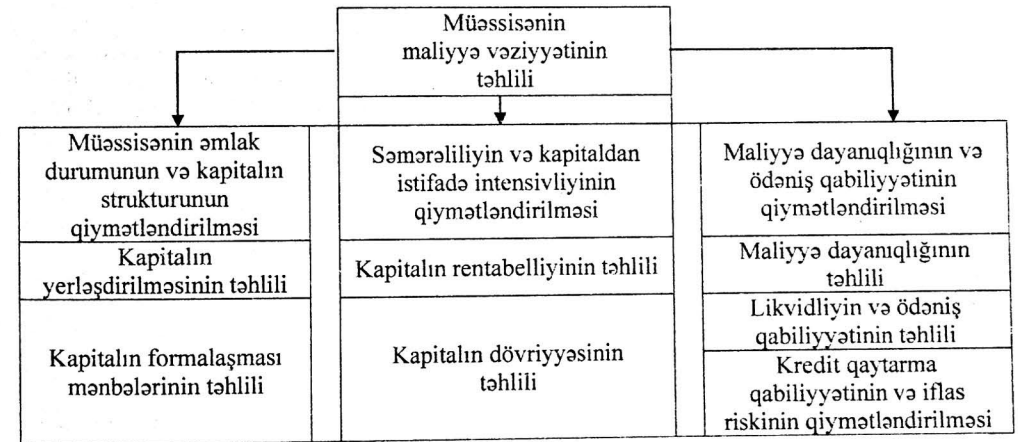
Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyə dayanıqlığının, müvafiq mənbələrdə, bir qayda olaraq aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

- mütləq maliyyə dayanıqlığı;
- normal maliyyə dayanıqlığı;
- qeyri-dayanıqlı maliyyə durumu;
- böhran maliyyə vəziyyəti.

Mütləq maliyyə dayanıqlığı müəssisənin yüksək ödəmə qabiliyyəti və kreditorlardan bilavasitə asılı olmaması ilə səciyyəvidir. Başqa sözlə, belə istehsal subyektinin maliyyəyə çıxışında ciddi maneələr olmur. Normal maliyyə dayanıqlığı - maddi-istehsal ehtiyatlarının dəyəri ilə öz dövrüyyə vəsaitləri və kreditlərin cəmi arasındakı bərabərliklə ifadə olunur. Görmək çətin deyildir ki, normal maliyyə dayanıqlığı statik vəziyyət deyildir və kənar təsirlərə həssasdır. Normal maliyyə dayanıqlığına malik kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyə mənbələrinə çıxış zamanı, haqqında danışılan vəziyyətin nə dərəcədə davamlı olacağı məsələsi aktuallaşır. Bu məsələnin həlli məqsədilə investor və kreditor daha detallı verilənlər bazası yaratmağa çalışır.

Qeyri-dayanıqlı maliyyə durumu müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin zəifliyini və onun perspektivlərinin o qədər də ürəkaçan olmadığını göstərir. Bununla belə, həmin vəziyyətdə maliyyə gərginliyini azalda bilən vəsaitləri müxtəlif mənbələrdən cəlb etmək imkanları axtarılır. İmkan axtarışı xeyli maneələrlə müşayiət olunsa da, kənd təsərrüfatı istehsalçısının işgüzar fəallığı amili əhəmiyyətli rola malikdir. Kənd təsərrüfatı istehsalçısının böhran maliyyə vəziyyəti, bir qayda olaraq iflas ərəfəsi sayılır. Eyni zamanda, unutmmaq olmaz ki, aqrar sahəyə himayə sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə, məhz dövlət yardımı xilas yolu ola bilər.

Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün reallaşdırılmalı olan əsas mərhələlərə (bloklara) aşağıdakılar aid edilə bilər (şəkil 1.).

Şəkil 1. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin sadələşdirilmiş sxemi
(<http://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/finansovyy-analiz-predpriyatiya.html>)

Kənd təsərrüfatı istehsalı subyektinin əmlak durumu və kapitalın strukturu onun iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə nəticələrində aparıcı rola malikdir. Haqqında danışılan durumun, yəni kənd təsərrüfatı istehsalçısı olan subyektin maddi-texniki bazasının vəziyyətinin, inkişafa yönümlüliyünün, innovasiyalara həssaslığı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, həmin subyektin maliyyəyə çıxış vəziyyətinə münasibətin formalaşmasına həlledici dərəcədə təsir edir. Həmin vəziyyətin təhlili prosesində, hər şeydən əvvəl aşağıdakı məqamlara aydınlıq gətirilməlidir:

- əsas və dövrüyyə vəsaitlərinə nə qədər və hansı nisbətə investisiya yönəldilmişdir;
- onların hansı hissəsi istehsal və tədavül sferasında olmalıdır;
- onların pul və maddi formasının nisbəti necə olmalıdır;
- haqqında danışılan nisbətlərin optimallığı perspektivləri necədir və s.

Unutmaq olmaz ki, hətta yaxşı maliyyə nəticələri olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı subyektlində belə, yuxarıda qeyd olunan nisbətlərin qeyri-səmərəliliyi halında ciddi və davamlı maliyyə çətinlikləri yarana bilər. Aqrar sahədə maliyyələşməni və maliyyəyə çıxış vəziyyətini tədqiq edən araşdırmaçılar və mütəxəssislər belə halla tez-tez rastlaşırlar. Xüsusilə, innovasiyalı inkişafın rəqəbat qabiliyyətinin təminatında ön sıraya çıxdığı hazırkı dövrdə, "əsas və dövrüyyə vəsaitlərinə nə qədər və hansı nisbətə investisiya yönəldilmişdir?" sualı daha çox aktuallıq kəsb edir.

Kapitalın formalaşması mənbələrinə gəldikdə onu qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün həmin mənbələrə ilk növbədə, öz vəsaiti və borc vəsaitləri, dövlət tərəfindən ayrılan yardımlar, o cümlədən subsidiyalar, vergi təhlləri (güzəştləri), qrantlar, layihələr üzrə maliyyələşmə mənbələri və s. qeyd edilə bilər. Həmin mənbələrin hər biri üzrə daxil olan və ya daxil ola biləcək vəsaitlərin, kənd təsərrüfatı istehsalçısı olan subyektin maliyyə vəziyyətinə təsiri ənənəvi və ekonometrik üsullarla təhlil oluna bilər. Haqqında danışılan təsirlərin qiymətləndirilməsində müasir ekspert texnologiyalarından istifadə dairəsi də genişlənməkdədir. Xüsusilə böyük verilənlərin (Big Dates) formalaşması şəraitində ekspert texnologiyalarının köməyi ilə əldə edilən qiymətləndirmələrin kəmiyyət xarakteristikaları xeyli dəqiqləşir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin və iflas riskinin qiymətləndirilməsi üzrə özləri tərəfindən mövcud üsulların tətbiq edilməsi imkanları xeyli dərəcədə məhduddur. Belə ki, risk-menecmentin reallaşdırılması üçün: limitlərinin müəyyən edilməsi, ehtiyatların formalaşdırılması, müxtəlif risklərdən sığortalanma, fəaliyyətin şaxələndirilməsi istiqamətlərdə atılan addımlar kompleks xarakter daşmalıdır. Problemin yerlərdə həlli imkanları, yüksək ehtimalla rəqəmsal mühitin üstünlüklərinin gerçəkləşdirilməsi sayəsində dəfələrlə genişlənəcəkdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyəyə çıxış vəziyyətini təhlil etmək lazımdır. Bu məqsədlə aşağıdakı üsullardan istifadə edilə bilər: üfqi, şaquli, trend, maliyyə əmsalları, müqayisəli təhlil və faktor təhlili üsulları. Bu üsullar müvafiq mənbələrdə kifayət qədər geniş şərh edilmişdir. Onların tətbiqi nəticəsində əldə edilən göstəricilərin kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadəsi də ciddi metodiki fikir ayrılığı yaratmır.

Aqrar sahəyə vəsait qoyuluşu (və ya kredit verilməsi) barədə qərar qəbul edən investot (bank və ya bank olmayan kredit təşkilatı) müvafiq mənbələrdə təqdim edilən əmsallar qrupundan istifadə edə bilər. Bu baxımdan aşağıdakı əmsallar qruplarına [2, s. 15-20] diqqət yetirmək, zənnimizcə, məqsədəuyğundur: maliyyə dayanıqlığı, işgüzar fəallıq, artım tempi, səmərəlilik və ödəniş qabiliyyəti (cədvəl 1).

Ə1 cəlb edilən vəsaitlərdən asılılıq və öz kapitalı hesabına təminat dərəcəsini ifadə edir. Ə1 ≥ 1 halı böhran vəziyyətini sayılır. Maliyyə dayanıqlığı qrupuna aid Ə2-nin azalması istehsalçının maliyyə durumunun pisləşməsinə göstərir. Ə3 barədə də anoloji fikir söyləmək olar.

Kənd təsərrüfatı istehsalı subyektinin dinamik iqtisadi mühitdə işgüzar fəallığı dərəcəsi onun maliyyəyə çıxış vəziyyətinə əhəmiyyətli surətdə təsir edir. Bu qismdən olan əmsallar qrupunda Ə4 ehtiyatların debitor borcuna çevrilməsi sürətini (işgüzar fəallıq dərəcəsini) səciyyələndirir. Mənbəyindən asılı olmayaraq bütün resurslardan istifadə səmərəliliyini əks etdirən Ə5 əmsalı nəzərdən keçirilən dövr ərzində mənfəət gətirən tsiklin neçə dəfə baş verdiyini göstərir. Ə6 inkişaf dinamikasını əks etdirir və bu dinamika istehsal edilən (satılan) məhsulun artma (azalma) tempində ifadə olunur.

Kreditor və investor tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalına vəsait qoyuluşunun məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək üçün hesablanması tövsiyə edilən əmsallar

Əmsal qrupları	Qrupa daxil olan əmsal	Hesablanma qaydası
Maliyyə dayanıqlığı	Ə1	Ümumi kredit borclarının xüsusi vəsaitlərə nisbəti
	Ə2	Satışdan daxilolmaların vaxtı keçmiş debitor borcları və avanslara nisbəti
	Ə3	Satışdan daxilolmaların vaxtı keçmiş kreditor borclarına nisbəti
İşgüzar fəallıq	Ə4	Satışdan daxilolmaların ehtiyatlara nisbəti
	Ə5	Satışdan daxilolmaların balans mənfəətinə nisbəti
Artım tempi	Ə6	Məhsulun həcmimin cari qiymətlərdə artımını (azalmasını) ifadə edir.
Səmərəlilik	Ə7	Balans mənfəətinin balans məbləğinə nisbəti
	Ə8	Balans mənfəətinin satışdan daxilolmalara (vergilər çıxılmaqla) nisbəti
	Ə9	Balans mənfəətinin xüsusi vəsaitlərə nisbəti
Ödəniş qabiliyyəti	Ə10	Pul vəsaitləri, qısamüddətli vəsait qoyuluşları, debitor borcları, ehtiyatlar və məsrəflərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti

Kənd təsərrüfatı istehsalçısının iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini səciyyələndirən əmsallar qrupuna daxil olan Ə7 əmsalı məcmu kapitalın rentabelliğini göstərir. Ə8 məhsul satışının, Ə9 xüsusi kapitalın rentabelliğini əks etdirir. İstehsalçının qısamüddətli borcları öz vəsaiti hesabına ödəməyə nə dərəcədə hazır olduğunu göstərən ödəniş qabiliyyəti əmsalı Ə10, normal fəaliyyət üçün vahiddən kiçik olmalıdır.

Nəhayət onu da qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı istehsalçısı olan subyektin investisiya cəlb edilişini (İC) müəyyən etmək üçün ilk doqquz əmsal üzrə aşağıdakı cəmi hesablamaq olar:

$$IC = \sum_{i=1}^9 ai \cdot \theta_i$$

Burada, ai (i=1...9) əmsalların çəkiliblərini göstərir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları maliyyəyə çıxışının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsində iqtisadi-riyazi modelləşdirmənin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məsələ ondadır ki, digər təhlil üsullarından fərqli olaraq ekonometrik üsullardan istifadə sayəsində maliyyəyə çıxışının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsində daha çox sayda amillərin təsirini nəzərə almaq və kəmiyyətcə qiymətləndirmək mümkündür. İndiyə qədər bu məqsədlə kifayət qədər modellərin işlənilib hazırlandığını söyləmək çətindir. Bununla belə, zənnimizcə bəzi mövcud modellərdən kənd təsərrüfatı istehsalçıları maliyyəyə çıxışının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsində istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu baxımdan "Aqrar istehsalın vaxtsız və natamam maliyyələşdirilməsi səbəbindən baş verən itkilərin ölçülməsi" məqsədi ilə qurulmuş modeli [3] xüsusilə diqqətəlayiq hesab edirik.

Vaxtsız və natamam maliyyələşdirmə səbəbindən baş verən itkilərin ölçülməsi modeli

Bu modeldə maliyyələşmənin iki variantı üzrə bütün əsas istehsal – texnoloji və maliyyə amilləri nəzərə alınmaqla müqayisə aparmaq mümkündür. Bir variantda vaxtımda və tam həcmdə maliyyələşdirilmə, digərində isə vaxtsız və natamam maliyyələşdirilmə halı üçün hesablamalar aparıla bilər. Özü də hər iki halda mövcud və gələcək məhdudiyət şərtlərinin nəzərə alınması mümkündür.

İndi isə modelin şərhini verək. Tutaq ki, X kənd təsərrüfatı müəssisəsinə müəssər olan bütün texnoloji prosesləri əhatə edən neyman formasında verilmiş texnoloji imkanlar çoxluğudur:

$$x = (a, b(\xi)),$$

burada,

ξ - müəssisəyə təsadüfi təsirlərin variantları;

$a(\xi)$ n $b(\xi)$ – texnoloji prosesin müvafiq olaraq xərclər və buraxılışlar üzrə yarım-müsbət vektorlarıdır. Onu zamana görə $T = [1; \tau] \cap N$ dəyişməz qəbul edək.

a_t ilə müvafiq təsadüfi şərtlər daxilində məhsul üçün t anında çəkilən xərci, $b_t(\xi_t)$ ilə buraxılışı işarə edək $t \in T$. Hər bir ξ_t üçün onun reallaşdırılması ehtimalının $\rho_t(\xi_t)$ məlum olduğu qəbul edilir.

$s_t(\xi_t)$ simvolu ilə t anında ξ_t təsadüfi şərtlərinin reallaşdırılması halında pul fondlarının kəmiyyətini, $r_t(\xi_t)$ simvolu ilə t dövründə istehsalın maliyyələşdirilməsindən sonra pul fondlarının qalığını işarə edək.

$f_t'(\xi_t)$ ilə t anında, ξ_t təsadüfi şərtlərinin reallaşdırılmasının t' anında istehsalla şərtlənmiş pul vəsaitləri daxilolmalarının məlum hissəsini ifadə edir.

Hər bir vaxt anı və reallaşan hər bir təsadüfi şərt üçün qiymət vektoru verilmişdir $p_t(\xi_t)$, $b_0(\xi_0)$ - müəssisədə 0 anında istehsal edilən məhsullar (əlyetən olan resurslar), $r_0(\xi_0)$ – pul fondlarının 0 anında istifadə olunmamış qalığıdır.

Kredit prosesləri istehsal proseslərinə anoloji olaraq şərh edilir:

$d = (a, \beta)$, belə ki, t anında seçilmiş d_t kredit prosesində a_t daxil olması və β_t ödənişi müəyyən edilmişdir. Vaxt axınından və təsadüfi şərtlərin reallaşdırılmasından asılı olaraq kredit prosesləri çoxluğu verilmişdir:

$$D_t(\xi_t-1) \in d_t$$

İdarəetmə təsirlərinin hər bir traektoriyası $((a_1, a_1)...(a_\tau, a_\tau))$

$B((a_1, a_1)...(a_\tau, a_\tau))$ çoxluğunun təsadüfi təsirlərlə şərtlənmiş $(b_\tau, \rho(b_\tau))$ cütliyinə uyğun gəlir.

Burada,

$\rho(b_\tau) - \tau$ anında b_τ -nin buraxılışı ehtimalıdır.

Təqdim olunan çoxluq boş ola bilər.

Modeldə habelə, B -nin $B((a_1, a_1)...(a_\tau, a_\tau))$ çoxluğunda qaydaya salınması üçün münasibət üstünlükləri nəzərdə tutula bilər.

Riyazi model aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

$\sup B$ - daha çox üstünlük verilən vəziyyətin seçilməsi (supremum)

$$B = B((a_1, a_1)...(a_\tau, a_\tau))$$

$$B((a_1, a_1)...(a_\tau, a_\tau)) = (b_\tau, \rho(b_\tau))$$

$$a_t \leq b_{t-1}(\xi_{t-1}) \quad \forall t, \forall \xi_t \text{ – material balansı,}$$

$$b_t(\xi_t) p_t(\xi_t) + a_t \geq \sum_{t' \in [t; \tau] \cap N} f_{t'}'(\xi_{t'}) \quad \forall t, \forall \xi_t \text{ – satış pulunun bölgüsü,}$$

$$a_t p_t(\xi_t) + r_t(\xi_t) + \beta_t = s_t(\xi_t) \quad \forall t, \forall \xi_t \text{ xərclərin maliyyələşdirilməsi,}$$

$$s_t(\xi_t) = r_{t-1}(\xi_{t-1}) + \sum_{t' \in [t; \tau] \cap N} f_{t'}'(\xi_{t'}) \quad \forall t, \forall \xi_t \text{ t' } \in [t; \tau] \cap N \text{ pul fondlarının formalaşması,}$$

$$x_t = (a_{t-1}, b_t(\xi_t)), \quad x_t \in X, \quad \forall t, \forall \xi_t, \forall \xi_{t-1} \text{ texnoloji məhdudiyətlər,}$$

$$d_t = (a_{t-1}, \beta_t), \quad d_t \in D_t(\xi_{t-1}), \quad \forall t, \forall \xi_t \text{ maliyyələşdirmə imkanları,}$$

$$\rho(b_\tau) = \prod_{t \in T} \rho(\xi_t) \text{ b}_\tau \text{ buraxılışı ehtimalının hesablanması,}$$

$$r_t \geq 0, s_t \geq 0, f_{t'}' \geq 0, t \in T, t' \in T \text{ mənfı olmamaq şərtidir.}$$

Təqdim olunan şərtlər daxilində itkiləri müəyyən etmək üçün iki model qurulmalıdır:

- normal (M^P) maliyyələşdirmə şərtlərini nəzərə alan model;

- faktiki (M^I) maliyyələşdirmə şərtlərini nəzərə alan model.

Onlar maliyyələşmənin imkanları çoxluğu ilə fərqlənirlər:

$$D_t^P(\xi_t) \supset D_t^I(\xi_t)$$

Burada,

$D_t^P(\xi_t)$ - t anında maliyyə resurlarına texnoloji şərtlərdən irəli gələn tələbatı tam ödəyən maliyyələşmə imkanları çoxluğudur. $D_t^I(\xi_t)$ - t anında modelləşdirilən müəssisənin faktiki malik olduğu maliyyələşmə imkanları çoxluğudur.

Təsadüfi şərtlərin hər bir traektoriyası $(\xi_1... \xi_\tau)$ üçün t anında müəssisənin maliyyə itkiləri $s_t^i(\xi_1... \xi_t) - s_t^p(\xi_1... \xi_t)$ kimi, t anında natural ifadədə itkilər

$b_t^i(\xi_1... \xi_t) - b_t^p(\xi_1... \xi_t)$ kimi hesablanır (burada, i və p indeksləri M^P və M^I indekslərinə ainoledir). Mənfı kəmiyyətlər bu halda xalis faydanı ifadə edir. İtkilərin digər göstəriciləri M^P və M^I modellərinin müvafiq dəyişənləri arasında fərq kimi hesablanır. Zərurət olduqda orta çəkili göstəricilərdən də istifadə oluna bilər.

Təqdim edilən iqtisadi-riyazi model aqrar istehsalın vaxtsız və natamam maliyyələşdirilməsinin aşağıdakı səbəbləri ilə şərtlənən itkiləri ölçməyə imkan verir:

- pul vəsaitləri axınlarında bank sisteminin qeyri-səmərəliliyi ilə şərtlənən itkilər;
- alıcı və sifarişçilərin ödəməmələri;
- pul vəsaitlərinin inflyasiya səbəbindən dəyərini itirməsi.

Bu məqsədlə modelin maliyyələşdirmə imkanları və pul fondlarının formalaşdırılması məhdudiyətləri çoxluğunun müvafiq variantları işlənilib hazırlanmalıdır.

Transaksiya xərcləri və innovasiya amili

Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin metodiki aspektləri baxımından transaksiya xərclərinin həcmi, strukturu və dinamikasının təhlili də mühüm əhəmiyyətli məsələlərdir. Transaksiya xərcləri, artıq qeyd edildiyi kimi aşağıdakı tərkib hissələrindən əmələ gəlir: informasiyanın əldə edilməsi xərcləri, danışıqların təşkili, aparılması, razılaşmaların əldə edilməsi xərcləri, gözləmə və qiymətləndirmə xərcləri, opportunist davranışlardan irəli gələn xərclər, mülkiyyət hüququnun qorunması xərcləri. Məlum olduğu kimi o opportunist davranışla bağlı xərclər, əsasən bu və ya digər iqtisadi agentin öz məqsədinə çatmaq üçün etik qaydalara etina etməməsi, resursların məhdudluğu səbəbindən iqtisadi maraqların kəşiməsi, qeyri-müəyyənlik və sair amillərlə şərtlənir.

İnstitusional iqtisadiyyatın ilkin müddəalarından məlum olduğu kimi, transaksiya xərclərinin yuxarı həddi, aqrar iqtisadi fəaliyyətin məqsəduyğunluğunu şərtləndirir. Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyəyə çıxış prosesində, bir qayda olaraq müvafiq mənbələrə dair informasiyanın əldə edilməsi və razılaşmaların əldə edilməsi müddəti və xərcləri mütənəsib olur. Başqa sözlə, transaksiya xərclərinin azalması meyli təmin edilirsə, haqqında danışılan istehsal subyektinin maliyyəyə çıxışının asanlaşdığı qənaətinə gəlmək olar. Transaksiya xərclərinin gözləmə və qiymətləndirmə xərcləri habelə opportunist davranışlardan irəli gələn xərclərinin dinamikası barədə də anoloji fikirlər söyləmək olar. Onu da unutmamaq olmas ki, transaksiya xərcləri aqrar fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi prosesinə hazırlıq dövründə, vəsaitin daxil olması və istifadəsi prosesində qənaətə səbəb ola bilər.

Təcrübədə transaksiya xərclərinin dəyişməsi istiqamətini müəyyən etmək üçün ordinalist, dəyişikliyi kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün isə kardinalist yanaşmalar tətbiq olunur. Bununla belə, "hələ ki, transaksiya xərclərinin ölçülməsi üçün kardinalist deyil, dəyişiklikləri nisbi şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən ordinalist yanaşmalardan daha çox istifadə olunur" [4, s. 265]. Kənd təsərrüfatı istehsalçısının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün transaksiya xərclərində əldə edilən qənaət göstəricisindən istifadə edilməsi, yüksək ehtimalla yaxın gələcəyin işidir. Bu məqsədlə, artıq qeyd edildiyi kimi rəqəmsal texnologiyaların geniş surətdə tətbiq ediləcəyi gözlənilir.

Kənd təsərrüfatında innovasiyalı fəaliyyətin stimullaşdırılması, əksər hallarda onun rəqəbat qabiliyyətini artırır. Odur ki, sahədə innovasiyalı fəaliyyətə vəsait cəlb edilməsi, başqa sözlə, maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi vacib məsələdir. Kənd təsərrüfatında məhsul və proses innovasiyalarının maliyyələşdirilməsi vəziyyəti çoxsaylı və müxtəlif xarakterli amillərin təsiri altında formalaşır. Bununla belə, innovasiya fəaliyyətinə yönəldilən vəsaitdən istifadə səmərəliliyi,

təcrübədə əldə edilən mənfəət hesabına xərclərin ödənilməsi vəziyyətini əks etdirən göstəricilərlə səciyyələndirilir. Əlbəttə, kənd təsərrüfatı istehsalında investisiyadan innovasiyalı istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsi və hamin imkanların gerçəkləşdirilməsi zamanı, ilk növbədə investisiyanın cəlb edilməsi və ondan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri önə çəkilməlidir.

İnvestisiyalara əlyətənlik dərəcəsi potensial investisiya mənbələri barədə tam və simmetrik informasiyanın əldə edilməsi imkanı, aqrar sahədə istehsalın inkişafının kreditləşdirilməsi imkanları və bir sıra digər amillərlə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında innovasiyalı fəaliyyətə investisiya cəlb edilməsi və ondan istifadə layihələrinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı şərtlər, məhdudiyət şərtləri kimi irəli sürülməlidir:

- istehsal və hazır məhsulun təklifi müddəti;
- maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu;
- risklərin səviyyəsi;
- gəlirliyin həddi və s.

Kənd təsərrüfatında innovasiyalı fəaliyyətə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi barədə qərar hazırlanarkən kredit və investisiya bazarı iştirakçılarının innovasiyalara həssaslıq dərəcəsi amili sərf-nəzər edilməməlidir. Doğrudur, bu amilin təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi hələ də olduqca çətin bir məsələ olaraq qalır. Bununla belə, yaddan çıxarmaq olmaz ki, hazırda kreditörün borc verilmiş vəsaitin qaytarılması vəziyyəti, investoru yerləşdirilmiş vəsaitdən istifadə vəziyyəti, istehsalçının əldə edilmiş mənfəətin miqdarı maraqlandırır. Kənd təsərrüfatı istehsalının innovasiyalı inkişafına investisiyaların maliyyələşdirilməsinə dair qərarların məcmu səmərəliliyi qeyd edilən maraqlı tərəflərin mənafeələrinin uzlaşdırılması halında təmin edilə bilər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün, ilk növbədə maliyyə dayanıqlığını şərtləndirən amillər səciyyələndirilməlidir. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatına kredit ayrılması və investisiya qoyulmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyən edən əmsallar sistemi tövsiyə edilmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir. Maliyyəyə çıxışın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədlə kənd təsərrüfatı istehsalının vaxtsız və natamam maliyyələşdirilməsi səbəbindən itkilərin ölçülməsi üçün iqtisadi - riyazi model seçilmişdir. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalında maliyyəyə çıxış vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin metodiki təminatında transaksiya xərclərinin səviyyəsi və dinamikası göstəricilərdən istifadə imkanları araşdırılmışdır. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalına investisiya cəlb edilməsi və ondan istifadə layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün məhdudiyət şərtləri tövsiyə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Любушин, Н.П. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. Москва, Инфра-М, 2011. 665 с.
2. Соловьев Ю.П., Типенко Н.Г. Об оценке привлекательности отраслей промышленности для банковского кредитования / Ю.П. Соловьев, Н.Г. Типенко // Банковское дело. 2000. № 4, с. 15-20
3. Светлов Н.М. Измерение потерь от несвоевременного и неполного финансирования аграрного производства // Труды научной конференции молодых учёных и специалистов ТСХА 6-8 июня 2000 г. М., 2000. (Рукопись депонирована во ВНИИТЭИАгропром, рег. № 152/58 ВС-2000). 13 с.
4. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. 591 с.

Улькер Шахин Гызы Мамедова
Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений

Методические вопросы оценки доступа сельхозпроизводителей к финансам

Резюме

В статье рассматриваются вопросы оценки обеспечения сельхозпроизводителей финансовыми ресурсами. Исследованы проблемы финансовой устойчивости сельхозпроизводителей, выявлены некоторые факторы обуславливающие их. Особое внимание уделяется доступу к финансам и способам его облегчения. Были определены для сельхозпроизводителей этапы оценки доступа к финансам. Рекомендована система коэффициентов для определения целесообразности кредитования и инвестирования сельского хозяйства. Была выбрана экономико-математическая модель для измерения потерь из за несвоевременного и неполного финансирования аграрного производства. Исследовано место и роль транзакционных издержек для оценки состояния доступа к финансам инновационного сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: доступ к финансам, сельское хозяйство, производитель, методика, оценка, устойчивость, модель, потери, транзакционные издержки, инновация.

Ulker Shahin Mammadova
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations

Methodological issues of assessing farmers access to Finance

Summary

The article deals with the issues of assessing the provision of financial resources to agricultural producers. Problems of financial stability of agricultural producers are investigated, some factors causing them are revealed. Special attention is paid to access to Finance and ways to facilitate it. Stages for assessing access to Finance were identified for agricultural producers. A system of coefficients is recommended for determining the feasibility of lending and investing in agriculture. An economic and mathematical model was chosen to measure losses due to late and incomplete financing of agricultural production. The place and role of transaction costs for assessing the state of access to Finance for innovative agricultural production is investigated.

Keywords: access to Finance, agriculture, producer, methodology, assessment, sustainability, model, losses, transaction costs, innovation.